

Araştırma Notu Research Note

Tartışmalı Bir Eser: *Târîh-i İslâmiyyet* ve Yasaklanış Süreci*

İrfan Davut Çam**

Giriş

Batı medeniyeti Rönesans ve Reform hareketlerinin sonucunda Kilise'nin baskısından kurtulmuş; keşifler, bilimsel gelişmeler, endüstriyel ve siyasal devrimler eşliğinde maddî ve teknik anlamda üstün bir konuma ulaşmıştır. Batı'da başlayan sanayileşme hareketi, hızlı bir modernleşme sürecine de ön ayak olmuştur. Bu süreç, Batı'yı olduğu kadar Batı dışı toplumları da ciddi biçimde etkilemiştir. Dolayısıyla Batı karşısında geri kalan ve yaşanan gelişmelere ayak uyduramayan Batı dışı toplumların başvuracağı tek yol vardı, o da modernleşmektir. Modernleşme ile geleneksel zihniyetin kesişme noktasında bulunan, ilerlemenin ve devleti çöküşten kurtarmanın kaynağını modernleşmede arayan toplumların başında Osmanlı toplumu gelmekteydi.

Başlangıçta, "Ehl-i İslâm'ın kefereyi taklidi yakışmaz" şeklinde bir algıya sahip olan Osmanlı Devleti, aldığı yenilgiler ve yaşadığı kayıplar sonucunda bu algısını "Yeniden istikrara kavuşmak galip devletleri taklit etmekle mümkündür" şeklinde değiştirmiştir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bilinçli bir modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti, ilk aşamada

* Bu çalışma, "II. Meşrutiyet Dönemi Garpcılık Fikrinin Cumhuriyet'in Düşünsel Temellerine ve Eğitime Etkileri" (Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013) başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

askerî modernleşmeye odaklansa da bu hareket zamanla farklı alanlara kanalize edilmiştir. Önce elçiler, daha sonra eğitim amacıyla Batı'ya giden aydınlar ve öğrenciler yoluyla Batı dünyasında yaşanan gelişmeler yakından takip edilmeye başlanmıştır. Bu takip, Osmanlı toplumunda Batı'ya yönelik bir hayranlık hissi doğurmuş, söz konusu hissiyat Müslüman Osmanlı toplumunun, sahip olduğu inançları, yaşama ve düşünme tarzlarını zamanla yetersiz ve gereksiz görmesine sebep olmuştur.¹ Bu yetersizlik algısı da II. Meşrutiyet döneminde “Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülü ve dikeniyile isticnâs etmeye mecburuz” sonucunu doğurmuştur.

Bu gelişme aynı zamanda Batı dünyasındaki hızlı ilerlemenin temellerini oluşturan ve birbirine paralel olarak gelişen misyonerlik ve oryantalist faaliyetlerden de kaynaklanmıştır. Bu faaliyetler sonucunda özellikle Batılı Oryantalistler, Osmanlı toplumunda yaşanan gerilemenin bizzat İslâm dininden ileri geldiğini ileri sürmüşlerdir. Dilden teolojiye uzanan birçok alanda etkin olan Oryantalistler, içtihat kapısının kapalı oluşunu gündeme getirmiş, hadislerin sahihliği ve hatta Kur'an'ın otantikliği konusunda birtakım şüpheler ortaya atmışlardır. Buna ilâveten, İslâmî bilim ve kültür unsurlarının orijinal olmadığını, bunların çoğunlukla Roma, Bizans, İran ve Hint'ten alındığını ileri sürerek İslâmiyet'in statik bir yapısı olduğunu iddia etmiş ve Osmanlı toplumunda, İslâmiyet'in “mânî-i terakkî” olduğu yönünde yanlış algı ya da söylemlerin gündeme gelmesine sebep olmuşlardır.²

Bernard Lewis'e göre, bu noktada sıkça dikkat çekilen bir husus “Eğer İslâm özgürlüğe, bilime ve ekonomik ilerlemeye engel ise, Müslüman toplumu geçmişte bu üç gelişmeye nasıl öncülük etmiştir?” şeklindeki sorudur. Lewis'e göre, birileri bu soruyu “İslâm Müslümanlara ne yaptı?” şeklinde değil de, “Müslümanlar İslâm'a ne yaptı?” şeklinde sormuş ve suçu belirli öğreticilere, doktrin ve gruplara atarak bu soruyu cevaplamışlardır.³ Ona göre, günümüzde İslâmcı ya da aşırı muhafazakâr olarak bilinen bazı kimseler için bu durum, yabancı kavram ve uygulamalara adapte olmaktan ileri gelmektedir. Bu şekilde hem gerçek İslâm'dan uzaklaşmış hem de İslâm medeniyeti eski ihtişamını kaybetmiş olmaktadır. Modern ya da reformist kesim ise karşıt görüşü savunmuş,

1 İsmail Kara, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), V, 1406.

2 Kara, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e”, s. 1406; Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2010), s. 168. Oryantalistlerin Doğu ve İslâm algısı için ayrıca bk. Edward Said, *Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998), s. 345-84.

3 Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response* (New York: Oxford University Press, 2002), s. 156.

yaşanan kayıpların temel sebebini eski yolların takip edilmesinde ve özellikle Müslüman din adamlarının katı oluşunda aramışlardır.⁴

İslâm'a yönelik bu tür suçlamaların genellikle tehlikeli ve nadiren teşebbüs edilen bir durum olduğuna dikkat çeken Lewis, bu suçlamaların çok mâkul olmadığını, çünkü eski bilimlerin canlandırılıp geliştirildiği, yeni bilimlerin icat edildiği, yeni endüstrilerin ortaya çıktığı, üretimin ve ticaretin daha önceden eşi benzeri görülmemiş bir seviyeye eriştiği yerin İslâm dünyası olduğunu savunmuştur. Ona göre, Hıristiyan yönetimler tarafından zulme uğrayan Yahudilerin ve hatta muhalif Hıristiyanların kendilerine sığınmasına imkân tanıyacak düşünce ve ifade özgürlüğüne sahip hükümet ve toplumlar da İslâm dünyasına aitti.⁵

Öte yandan, İslâm'ın "mânî-i terakkî" olduğu yönündeki oryantalist söylemlerin Batı'da yaşanan birtakım savaşlardan kaynaklandığı da ileri sürülmüştür. Bedri Gencer, Müslümanların bu vasıflarıyla ilerleyemeyeceklerini ve "tek medeniyet" olan Batı'yı bu zihniyet yapısıyla anlayamayacaklarını iddia eden Oryantalistlerin, İslâmiyet'i ilerlemeye engel bir din olarak nitelendirmelerinin temelinde Avrupa'daki dinler arası inanç-kültür savaşları olduğuna dikkat çekmiştir. Gizli bir Protestan olan Cizvit Ernest Renan, 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği "İslâmiyet ve Maârif" adlı konferansta, Katoliklik'le özdeşleştirilen "mânî-i terakkî" algısını İslâmiyet'le eşdeğer görmeye ve onu ötekileştirmeye çalışmıştır.⁶ Gencer'e göre, XIX. yüzyılda sanayi devrimiyle zirveye çıkan modernlik, Protestan Batı'nın ürünüydü. Bu sayede güç kazanan Protestanlık, kendisiyle Katoliklik arasındaki tireyi meydana getiren Cizvitliğin ürettiği "medeniyet" kavramını, "kültür ve ilerleme" kavramlarıyla ikame ederken, yakın ve uzak ötekisi olarak Katolikliği ve İslâmiyet'i de "mânî-i terakkî" ithamıyla bertaraf etmiştir. Katolikliğe yöneltilen ilerleme karşıtlığı ithamından kasıt yobazlık, Türklükle özdeşleştirilen İslâm'a yöneltilen ithamdan kasıt ise eskiye göre çok daha olumsuz bir anlam verilen barbarlıktı.⁷

XVIII. ve bilhassa XIX. yüzyıllarda Avrupa'da, İslâm dininin evrime ve ilerlemeye izin vermediği, dinlerinin Müslümanları bu hale düşürdüğü, ancak İslâm'dan vazgeçtikleri takdirde Müslümanların gelişip ilerleyebilecekleri gibi

4 Lewis, *What Went Wrong?* s. 156-57.

5 Lewis, *What Went Wrong?* s. 156.

6 Bk. Sakine Korkmaz, "İslâm'ın Moderniteyle İmtihanı", *Kitap Zamanı*, 79 (2012): 14; ayrıca bk. Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", s. 1406-7.

7 Ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Bedri Gencer, *İslâm'da Modernleşme: 1839-1939* (Ankara: Lotus Yayınları, 2008), s. 267-97. Bu konuda, yazarın *Star* gazetesine verdiği demeçten de yararlanılmıştır. Bk. Fadime Özkan, "Prof. Dr. Bedri Gencer İle İslâm'da Modernleşme Sürecini Konuştuk", <<http://haber.stargazete.com/yazar/prof-dr-bedri-gencer-seriatsiz-hakikat-namazsiz-niyaz-donemini-yasiyoruz/yazi-698815>> (16.02.2013).

görüşler revaçtaydı.⁸ Bu görüşler ve özellikle Renan'ın “mânî-i terakkî” ithamı, Osmanlı-İslâm dünyasında büyük tepkiyle karşılanmıştır. İslâm dünyasının birçok bakımdan gerileme halinde olduğu, ancak bu gerilemenin kaynağının İslâmiyet olmadığı dile getirilmiş, onun bilime ve fenne karşı olduğu yönündeki söylemler reddedilmiştir.⁹

Bu söylemleri başlangıçta reddeden isimlerden biri de Dr. Abdullah Cevdet'ti. II. Meşrutiyet döneminin radikal Garpçılarında olan Abdullah Cevdet, Osmanlı toplumunun topyekun “Garplılaşma”sı fikrini savunmuş ve bu yönündeki fikirlerine toplumdaki gelebilecek tepkilere karşı dinin sosyal, ilerlemeci, bilimi ve çalışmayı destekleyen niteliklerinden yararlanmaya çalışmıştır. Bu anlamda, 14 Temmuz 1911 tarihinde kaleme aldığı “Cihân-ı İslâm'a Dâir”¹⁰ başlıklı yazısında “İnsan için mesâisinden başka istinadgâh yoktur”¹¹, “Kesb ve ticâretle meşgûl olan kimse Allah'ın sevgilisidir”¹², “Beşikten mezara kadar tahsil-i ulûm ve fûnûn et”, “Ulûm ve fûnûn Çin'de bile olsa Çin'e kadar git”, “Hikmet mü'minin gâib olmuş malıdır, nerde bulursa alır”¹³ şeklindeki hükümleri veren bir dinin asla mensuplarını geri bırakmayacağını; ilerlemeye, ekonomik gelişmeye, bilime ve eğitime karşı olmayacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda, İslâmiyet'in “mânî-i terakkî” olduğu yönündeki iddiaları dinî dayanaklarıyla çürütmeye çalışan Abdullah Cevdet, yıllarca İslâm dinine dayandırılan Müslüman memleketlerindeki gerilemenin sebeplerini, uzun bir araştırma sürecinden sonra tespit ettiklerini kaydetmiş ve bu sebepleri şöyle sıralamıştır:¹⁴

- 8 Dücane Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2 (1996): 4.
- 9 Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’”, s. 7-8. Ernest Renan'a karşı İslâm dünyasında oluşan reaksiyonlar için ayrıca bk. Osman Cilacı, “Ernest Renan'a Karşı Türk-İslâm Dünyasında Reaksiyonlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1995): 181-91; Michelangelo Guida, “Al-Afghâni and Namık Kemal's Replies to Ernest Renan: Two Anti-Westernist Works in the Formative Stage of Islamist Thought”, *TJP Turkish Journal of Politics*, 2/2 (2011): 57-70. İslâmiyet'in maârifte mâni değil, tam tersine onu destekleyen ve besleyen bir kaynak olduğunu düşünen ve yanında yeterince kaynak olmamasına rağmen Renan'ı çeşitli deliller içeren kendi sözlerinden hareketle cevaplayacağını iddia eden Namık Kemal'in reddiyesi için bk. Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327).
- 10 Abdullah Cevdet, “Cihân-ı İslâm'a Dâir”, *İctihad*, 3/26 (1327): 761-67. Abdullah Cevdet, *İctihad*'ın 26. sayısının özellikle bu makale dolayısıyla sonradan çok talep edildiğini kaydetmiş ve bu sebeple ilgili makaleyi bazı eklemelerle bir risâle halinde yayımlamıştır. Bk. Abdullah Cevdet, *Cihân-ı İslâm'a Dâir Bir Nazar-ı Târihi ve Felsefi* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1922).
- 11 Abdullah Cevdet, “Cihân-ı İslâm'a Dâir”, s. 761-62.
- 12 Abdullah Cevdet, “Cihân-ı İslâm'a Dâir”, s. 762.
- 13 Abdullah Cevdet, “Cihân-ı İslâm'a Dâir”, s. 762.
- 14 Abdullah Cevdet, “Cihân-ı İslâm'a Dâir”, s. 763. İlgili maddeler sadeleştirilerek verilmiştir.

1. İslâm hükümdarlarının istibdadı.
2. Gaflet ve din âlimlerinin kötülükler karşısında suya sabuna dokunmamaları.¹⁵
3. Kadınların örtünmesinin gayrimeşru ve garip bir görünüm alması.
4. Kader inancının yanlış yorumlanması ve değerlendirilmesi.
5. Sosyal düzen.¹⁶

Yazısında bu sebepleri tek tek değerlendiren Abdullah Cevdet, “...âlemde cihân-ı şümûl bir kânûn-ı merhamet ve uhuvvet...” olması gerektiğini düşündüğü İslâmiyet’in, bu sebeplerden ötürü “bazı garazkâr cühelâ-yı dînin eser-i hîdğâmisi” haline getirildiğini söylemiştir.¹⁷ Dine bakış açısında özellikle materyalizmin etkili olduğu anlaşılan Abdullah Cevdet, dinle ilgili son derece olumlu tespitlerde bulunmakla birlikte, dinin yerini bilim ve akıl merkezli bir sisteme bırakması gerektiğini savunmuştur. Onun ve birçok Osmanlı aydınının gözündeki din, toplumu modernleştirme aracı olarak görülmüş, bilimin ise artık bir din statüsüne ulaştığı kabul edilmiştir.¹⁸ Gustave Le Bon’un “cumhur ruhu” fikrinin etkisinde kaldığı açıkça görülen Abdullah Cevdet, İslâm’ın salt dinî kısmıyla toplumsal kısmını birbirinden ayırarak, Müslümanların dikkatini ikinci yöne çekmeye çalışmıştır. İslâmiyet’i sadece Batı kurum ve teknolojilerinin Osmanlı toplumuna aktarılması ve Müslüman kitlelere benimsetilmesi amacıyla bir araç olarak kullanmamış, aynı zamanda biyolojik materyalist düşünürlerin görüşleriyle İslâm ulemasının fikirlerini bağdaştırmak suretiyle sonunda Müslümanlara İslâmiyet’in biyolojik materyalizm olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁹ Bu fikirleriyle Jön Türkler arasında seçkin bir konuma yükselen Abdullah Cevdet’in Meşrutiyet sonrası Osmanlı

15 Abdullah Cevdet’in aynı adı taşıyan risâlesindeki 2. maddeye, “Ümmetimden iki sınıf iyi olursa ümmetim de iyi olur; bozulursa ümmetim de bozulur. Bu iki sınıf da ulemâ ve ümerâ sınıflarıdır” şeklindeki bir hüküm de eklenmiştir. Bk. Abdullah Cevdet, *Cihân-ı İslâm’a Dâir*, s. 11.

16 Abdullah Cevdet’in *İctihad*’daki makalesinde yer almayan bu madde, ilgili risâlede yer almıştır. Ona göre, İslâm memleketlerinde yaşanan gerilemenin belki de en önemli sebebi bu 5. maddedir. Özellikle Prens Sabahaddin’in *Türkiye Nasıl Kurtulabilir?* başlıklı eserine dayanarak açıklamada bulunan Abdullah Cevdet, dayanak noktalarını mensup oldukları toplumlarda arayan bireylerden meydana gelen toplumların er ya da geç gerileyeceğini ileri sürmüştür. Bu durumda olması gereken şey, ferdiyetçi (particulariste), yani dayanak noktalarını kendisinde bulan bireylerden oluşan bir toplum olmaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Cevdet, *Cihân-ı İslâm’a Dâir*, s. 11-12.

17 Abdullah Cevdet, “Cihân-ı İslâm’a Dâir”, s. 764.

18 M. Şükrü Hanioğlu, “Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic”, *Studia Islamica*, 86 (1997): 135-36.

19 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), s. 131-35.

entelektüel çevrelerine girişi ise dinin yerine biyolojik materyalizmi önermek üzere Reinhart Pieter Anne Dozy'den yaptığı *Târîh-i İslâmiyyet* adlı çevirisiyle gerçekleşmiştir.²⁰

Bu çalışma kaleme alınırken Osmanlı arşiv kayıtları, basındaki ve konuyla ilgili literatürdeki kaynaklar, Abdullah Cevdet'in *Târîh-i İslâmiyyet* adlı çevirisi²¹ ve Vedat Atilla'nın Abdullah Cevdet'ten günümüz Türkçesi'ne aktardığı eser²² temel alınarak bazı sorulara cevap aranmıştır.

Reinhart Pieter Anne Dozy ve *Târîh-i İslâmiyyet*

Bu çalışmada cevabı aranan ilk soru, Osmanlı arşiv kayıtlarında kendisinden sıklıkla “Danimarkalı”²³ diye bahsedilen Reinhart Pieter Anne Dozy'nin gerçekten Danimarkalı olup olmadığıdır.

Osmanlı kayıtlarındaki bu adlandırmaya rağmen, 21 Şubat 1820 tarihinde Hollanda'nın Leiden şehrinde doğan Dozy'nin, Güney Fransadan Leiden şehrine göç eden Protestan bir aileye mensup olduğu, 1837 yılında girdiği Leiden Üniversitesi'nde filoloji, edebiyat ve tarih tahsili yaptığına yönelik bilgilerden,²⁴ Dozy'nin Danimarkalı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, Osmanlı arşiv kayıtlarında geçen “Danimarkalı” ibaresinin sehven yazıldığı ya da yazışma sürecinde buna pek dikkat edilmediği düşünülebilir. Fakat söz konusu arşiv kayıtlarının Abdullah Cevdet tarafından *Târîh-i İslâmiyyet* adıyla çevrilen eserin yasaklanması amacıyla Meşihat ve Sadâret makamlarıyla Dâhiliye, Hariciye ve Maarif nezaretleri arasında yapılan yazışmalarda tutulduğu düşünüldüğünde, bu yazışmalarda sıklıkla geçen “Danimarkalı” ibaresi konusunda, Abdullah Cevdet'in eserin kapak sayfasında Dozy'i tanıtırken kullandığı, “Amsterdam ve Kopenhag Fünûn-ı Âkâdemiyây-ı Krallıkları A'zasından, Enstitü du Frans ve Madrid Âkâdemiyây-yı Târîh-i A'zâ-yı Muhâberesinden, 'Layd' Dâr-ül Fünûn'unda Profesör” şeklindeki ifadelerin etkili olduğu söylenebilir.

Arapça el yazmaları bölüm başkanı ve Şark dilleri uzmanı Weijers'le tanışmış olan Dozy, ondan Arapça, İbrânîce, Keldânîce ve Süryânîce dersleri almıştır. Weijers'in tavsiyeleri üzerine Şark tarihine yönelen Dozy, çeşitli

20 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 325.

21 R. P. Anne Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, çev. Abdullah Cevdet, I-II (Kahire: Matbaa-i İctihâd, 1908).

22 Eserin günümüz Türkçesi'ndeki çevirisi için bk. Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslâm Tarihi*, çev. Vedat Atilla (İstanbul: Gri Yayınevi, 2006).

23 Örnek olarak bk. BOA, BEO-3529 / 264617-Lef: 1-4.

24 Mehmet Özdemir, “Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, 513.

çalışmalara imza atmıştır. İyi derecede İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Portekizce bilen Dozy, çalışmalarını daha çok Fransızca kaleme almıştır. İslâm dünyasında, söz konusu eseriyle büyük bir infial yaratan Dozy, 30 Nisan 1883 tarihinde Leiden’da ölmüştür.²⁵

Dozy’nin 1863’te Haarlem’de (Hollanda) Flemenkçe *De Voornaamste Godsdiendiensten: Het Islamisme* adıyla yayımladığı bu eser, 1879’da Profesör V. Chauvin tarafından *Essai sur l’histoire de l’Islamisme* adıyla Fransızca’ya çevrilmiştir. Eserin *Târîh-i İslâmiyyet* adıyla Türkçe’ye çevrilişinde bu Fransızca çeviri esas alınmıştır.²⁶ İki ciltten oluşan *Târîh-i İslâmiyyet*, 1908’de Mısır’da İctihad Matbaası’nda basılmıştır. Kitabın ilk cildi, İslâm’ın ilk ortaya çıkışından Abbâsîlerin ilk dönemlerine kadar İslâmiyet’in durumuna ilişkin süreci değerlendirmektedir. İkinci cilt ise İsmâîlîler’den başlayarak İslâmiyet’in 1863 yılına kadarki durumunu yansıtmaktadır. Abdullah Cevdet, çevirisinin sonuna 1863’ten 1908 yılına kadarki süreçte İslâmiyet’in gösterdiği gelişimi yansıtan “Son Kırk Sene Zarfında İslâmiyyet” başlıklı bir bölüm eklemiştir; ilgili bölümün “Ahvâl-i İslâmiyye’ye ve gavâmız-ı dîn-i İslâm’a öyle bir derece-i âliyyede mutâlidir ki ulemâ-yı İslâm arasında adili gösterilemez”²⁷ diye nitelendirdiği A. Key²⁸ adlı bir Şarkiyatçının “Kırk Seneden Beri İslâmiyyet” adlı makalesinden iktibas edildiğini kaydetmiştir.

Kitabın, “Tekmile: Son Kırk Sene Zarfında İslâmiyyet” başlıklı son bölümü, “Âlem-i İslâm’ın Esbâb-ı İnhitâtı”, “19. Asırda Avrupa ve İslâmiyyet” ve “İslahât-ı Dîniyye” şeklinde üç ana başlıktan oluşmaktadır.²⁹ Konunun dışına çıkmadan eseri genel olarak değerlendirmek gerekirse Dozy, her ne kadar inanç bakımından farklı olsalar da gelişim süreçleri ve bu süreçte içinde buldukları koşullar itibarıyla İslâm dinini Katoliklik’le eşdeğer bir seviyede görmüş, her iki dinin de sıradan insanların anlayamayacağı bir dile sahip olduğunu ve ruhani liderlerin baskısı altında bulunduğunu iddia etmiştir.³⁰

25 Özdemir, “Reinhart Pieter”, s. 513.

26 İbrahim Hatiboğlu, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin *Târîh-i İslâmiyyet*’ine Yöneltilen Tenkitler”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3 (1999): 200.

27 Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, s. 6.

28 M. Şükrü Hanioglu, kitabın sonuna eklenen bu bölümün iddia edildiği üzere bir Fransız Oryantalist tarafından kaleme alındığını kaydetmektedir. Bk. M. Şükrü Hanioglu, “Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion and Art”, *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga (New York: Routledge Curzon, 2005), s. 98. Ancak İbrahim Hatiboğlu, Abdullah Cevdet’in “A. Key” olarak ifade ettiği kişinin Arthur Guy olduğuna işaret etmektedir. Bk. Hatiboğlu, “Osmanlı Aydınlarınca”, s. 200.

29 Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, s. 685-722.

30 Dozy, *İslâm Tarihi*, s. 420-21.

İslâm Peygamberi'ni de "Annesine çektiği sanılan doğasıyla son derece sinirli, çoğu zaman dalgın, düşünceli ve tepkisizdi", "Hastalandığında çocuk gibi hüngür hüngür ağlardı" sözleriyle aşağılayan Dozy, onun "sara" hastası olduğunu iddia etmiştir.³¹ *İctihad* dergisinin kendisini "Efâzıl-ı ulemâ-yı müsteşrikînden" sözleriyle nitelendirdiği Dozy'nin bu eseri, "Derece-i ehemmiyet ve nâfi'iyetini târifden âciziz: Bu kitâb, her Müslim için bu derecelerde vâcibü'l-mütâlaa, bu derecelerde azimü'l-istifâdedir"³² açıklamasıyla övülmekteydi. Bu durumda sorulması gereken bir diğer soru *Târîh-i İslâmiyyet* adlı tercümenin mütercimi nasıl bir din algısına sahipti, İslâmiyet'i ve İslâm peygamberini eleştiren böyle bir eseri neden çevirdi, şeklindedir.

Düşüncelerini ifade ederken içinde bulunduğu dönemin siyasî ve sosyal dengelerini dikkate alan Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "Düşündüğünü söylemek hürriyetine mâlik olmayan bir adam, ruhunun yarısını zâyî' etmiştir"³³ diyerek din konusundaki düşüncelerini herhangi bir kaygı taşımadan ortaya koymaya başlamıştır.³⁴ Mekteb-i Tıbbiyede karşılaştığı, yaşamını ve yaşam felsefesini önemli ölçüde değiştiren materyalist fikirlerin etkisinde kalan Abdullah Cevdet, hastalıkların bile çeşitli dualarla tedavi edilmeye çalışıldığı Osmanlı toplumunda, bu durumun pek işe yaramadığını ve dinin toplumsal işlevini kaybettiğini ileri sürmüştür. Oysa Batı dünyasında durum çok farklıydı. Çünkü ona göre, insanlar hastalıkların çözümünü kutsal kitaplarda aramak yerine, bilime başvurmaktadır. Kısacası bilim, hemen her alanda hâkim bir konuma erişmiştir.³⁵

Bundan dolayı başlangıçta materyalizm temelli bilimin, dinin toplumdaki rolünü üstlenmesi yönünde fikir beyan eden Abdullah Cevdet, artık toplum bünyesinde dinin işlevselliğini kaybettiğine, gereksiz ve bilim dışı bir hale geldiğine kanaat getirmiştir.³⁶ Bu kanaat, Abdullah Cevdet'i İslâmiyet ve İslâm Peygamberi'ni ağır bir dille eleştiren, İslâmiyet'i Katoliklik gibi ötekileştiren, onu bilim ve fennin karşıtı olarak gören Protestan zihniyetinin bir ürünü olan Dozy'nin eserini *Târîh-i İslâmiyyet* adıyla çevirmeye yöneltmiştir. Bununla birlikte, Müslüman hükümdarların istibdadından ötürü Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış bir İslâm tarihinin olmadığını iddia eden Abdullah Cevdet, gerçek bir İslâm tarihinin gerekliliğini savunmuştur. Nitekim ona göre, bu

31 Dozy, *İslâm Tarihi*, s. 25-26.

32 "Târîh-i İslâmiyyet: Cild-i Evvel ve Sâni", *İctihad*, 2/8, (1908): 315.

33 Abdullah Cevdet, "Mazlûm Zâlimlere", *İctihad*, 4/65 (1329): 1416.

34 Ramazan Uçar, "Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/11 (2012): 212.

35 Uçar, "Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı", s. 215; Abdullah Cevdet, "Ramazan ve Dayak", *Mehtab*, 11 (1327): 135.

36 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 325.

özelliğe sahip bir *Târîh-i İslâmiyyet* Hollandalı Şarkiyatçı Dozy tarafından kaleme alınmıştı. Abdullah Cevdet, Dozy'nin Müslüman olmadığı için İslâm tarihiyle ilgili beyanlarının doğru olup olmayacağı sorusuna, bütün yaşamını bilime ve eğitime adanmış olan, insanların zihinlerini aydınlatan ve insanlara faydalı olmak için çabalayan Dozy'nin "a'mâl ve âmâli kara, âvâre Hamid'lerden bin kat ziyâde Müslüman" olduğunu iddia ederek cevap vermiştir.³⁷

Yukarıda da açıklandığı üzere, M. Şükrü Hanioğlu, Abdullah Cevdet'in bu çeviriyi, İslâm dininin yerine biyolojik materyalizmi önermek üzere yaptığını kaydederken³⁸ Abdullah Cevdet, böyle bir çeviriden hedefledikleri şeyin, "mütâlaasından böyle bir ders alınabilecek bir kitâbı ehl-i İslâm'ın huzûr-ı iz'ânına takdîm"³⁹ etmek olduğunu savunmuştur.

İslâm'a ve peygambere yönelik doğrudan eleştiriler içeren, İslâm'ın temel esaslarını alaycı bir tarzda ele alan ve bunu yaparken de bütün Müslümanlara dinini öğretmeye kalkışan *Târîh-i İslâmiyyet* ve özellikle de Abdullah Cevdet'in bu eser için yazdığı "Mukaddime" toplumda büyük bir infial yaratmıştır. Nitekim bu infial, o döneme kadar Osmanlı kamuoyunda herhangi bir esere karşı gösterilen tepkilerle kıyaslanamayacak ölçülere varmıştır.⁴⁰ Bu aşamada cevaplanması gereken önemli sorulardan biri de Osmanlı kamuoyunda önemli reaksiyonlar yaratan ve basında ciddi eleştirilere sebep olan bu eserin yasaklanış sürecine nasıl gidildiğidir.

Yasaklanış Süreci

İsmail Fahreddin adında bir şahıs, "...gençlerin ahlâk ve âdâb-ı dîniyyelerini ifsâd maksadiyle mütâlaa ve neşrî ta'mîm" olan *Târîh-i İslâmiyyet* adlı eserin İslâm Peygamberi'ni küçük düşüren batıl ifadeler içerdiği ve "ehl-i îmân"ı yaraladığı gerekçesiyle incelettirilmesi için Meşihat Makamı'na bir dilekçe sunmuştur.⁴¹ Meşihat Makamı, İsmail Fahreddin'in bu dilekçesine dayanarak ilgili eseri incelenmek üzere bir heyete havale etmiştir. İnceleme heyeti, yaptığı değerlendirmede İslâm Peygamberi'ni bazı iftiralarla lekelemeye çalışan bu eserle birlikte onu Türkçe'ye çeviren Abdullah Cevdet'in bu teşebbüsünün hoş görülemeyeceğini ifade etmiş, bu ve benzeri eserlerin "Hikmet-i İslâmiyyemize vâkıf olmayan ezhân-ı sâfiye erbâbı, evlâd-ı vatanı,

37 Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, s. 3-5.

38 Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 325

39 Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, s. 8.

40 Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca", s. 200; Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 326.

41 BOA, BEO, 3529 / 264617-Lef:5 / 30 Ocak 1909.

ihvân-ı diyâneti itikâden zehirleyeceğinden” yasaklanmasına karar vermiştir.⁴² Meşihat Makamı, söz konusu dilekçeyi inceleme heyetine havale etmekle birlikte, bugüne kadar İslâm Peygamberi ve onun kutsal değerlerine karşı böyle bir teşebbüsün olmadığını ancak ona karşı birtakım iftira ve yalanları içeren bu eserin Türkçe’ye tercüme edilmesini teessüfle karşıladığını açıklamış ve bu tür teşebbüslere karşı müsamahayla yaklaşmanın diyâneten ve siyaseten pek uygun olmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple Meşihat, ilgili eserin yasaklanması gerektiğini Dâhiliye Nezâreti’ne bildirmiştir.⁴³

Dâhiliye Nezâreti, Meşihat’ın başvurusu üzerine yaptığı incelemede, “...matbûât ve matbaalar nizâm-nâmelerinde bu mâkule âsâr ile müellif ve mütercimleri haklarında tatbîk olunacak madde” olmadığını kaydetmiştir. Ancak bu tercümenin Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar arasında galeyana sebep olacağına dikkat çeken nezâret, İslâm Peygamberi hakkındaki iftiraların yaygınlaşmasına engel olmak için söz konusu eserin toplattırılması ve tekrar Osmanlı topraklarına girişinin engellenmesi için hızlıca karar verilmesi hususunu Sadâret Makamı’na iletmiştir.⁴⁴

Dönemin eğitim sistemi içerisinde okutulan kitapların içerikleri dikkate alındığında, İslâm tarihini saptıran ve onu karalamaya çalışan böyle bir kitabın gençlerin zihninde olumsuz bir tesir yaratacağı düşünülmüş ve bu konuda Maârif Nezâreti’nin de dikkati çekilmiştir. Bu sebeple Sadâret Makamı, Dâhiliye Nezâreti’nin başvurusu üzerine; öteden beri bu tür kitaplara karşı nasıl bir yol izlendiği konusunda Maârif Nezâreti’nden bilgi istemiştir.⁴⁵

Maârif nâzırı, Sadâret’e verdiği cevapta daha önce bu tür zararlı yayınların dâhiliye matbûât müfettişleri ve maârif muâyene memurları vasıtasıyla toplattırıldığını; ancak sansür yönteminin kaldırılmasına bağlı olarak maârif muâyene memuriyeti de kaldırıldığından söz konusu kitabın matbûât müfettişleri tarafından toplanması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁶ Sadâret, Maârif Nezâreti’nden aldığı bu cevaba dayanarak gerekli işlemlerin yapılması için Dâhiliye Nezâreti’ni uyarılmış;⁴⁷ ancak Dâhiliye Nezâreti bu kitabın toplattırılması için Sadâret tarafından Zabtiye Nezâreti’ne ilgili emrin verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴⁸

42 BOA, BEO, 3529 / 264617-Lef:6 / 23 Şubat 1909.

43 BOA, BEO, 3529 / 264617-Lef:4 / 7 Mart 1909.

44 BOA, BEO, 3529 / 264617-Lef:3 / 25 Mart 1909.

45 BOA, BEO, 3525 / 264307-Lef:1 / 28 Mart 1909.

46 BOA, BEO, 3529 / 264617-Lef:2 / 1 Nisan 1909.

47 BOA, BEO, 3529 / 264617-Lef:1 / 4 Nisan 1909.

48 BOA, BEO, 3711 / 278257-Lef:4 / 18 Nisan 1909.

Sadâret ve ilgili nezâretler arasındaki yazışma sürecinin ve söz konusu işlemlerin ne durumda olduğunu öğrenmek isteyen İsmail Fahreddin Efendi, ikinci dilekçesini Sadâret Makamı'na sunmuştur. Dilekçesinde, bu ve benzeri tarih kitaplarının Bâbîâlî Caddesi, Divanyolu, Hakkâklar Çarşısı ve civardaki sahaflarda ucuz bir şekilde satıldığına değinen İsmail Fahreddin, bu tür kitapların Çarşıkapısı'nda Karabet isimli bir şahsın "mütalaahanesi"nde gençlere okutulduğunu ve bu durumun gençlerin ahlâkî ve dinî duygularını zedeleyeceğini, düzen ve uygulamaları saptıracağını vurgulamıştır. Dolayısıyla İsmail Fahreddin Efendi, bu kitapların hemen toplattırılması ve Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması için ricada bulunmuştur.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde eserin yasaklanmasıyla ilgili yazışma süreci devam ederken, *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilürreşâd* ve *Beyânü'l-hak* gibi dönemin muhtelif dergilerinde eleştiri yazıları ya da reddiyeler kaleme alınmaya başlanmıştır. Nitekim bu yazılarda gerek eserin yazarı Reinhart Pieter Anne Dozy gerekse Abdullah Cevdet ciddi eleştirilere tâbi tutulmuştur.⁵⁰

Târîh-i İslâmiyyet'in yasaklanıp toplattırılması konusunda Maârif Nezâreti'ne de başvurulmuştur. Abdullah Cevdet'ten "Ahmed Cevdet" adıyla bahsedilen bu dilekçede İslâm dinini küçük düşüren böyle bir eserin tercüme edilip Bâbîâlî'deki kitapçılarda satışa sunulmasından şikâyet edilmiştir. Büyük ölçüde gençlerin inanç ve değerlerini takviye etmek için, söz konusu eserin ilmî bir cemiyet tarafından incelenmesi ve satışının yasaklanması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁵¹ *Târîh-i İslâmiyyet*'e tepkilerin artması üzerine Abdullah Cevdet bir ölçüde geri adım atmak durumunda kalmıştır. Önce kendi "Önsöz"ünü yırtarak bir kısım nüshaları piyasaya sunmuş ve daha sonra amacının yalnızca ulemâya bu tür kitapları göstererek onları harekete geçirmek olduğunu iddia etmiştir.⁵² Ancak Meclis-i Vükelâ, 17 Şubat 1910 tarihinde Meşihat ile Dâhiliye ve Maârif nezâretlerinin girişimleri sonucunda söz konusu eserin "Münderecâtı ekâzib ve müftereyâtı hâvî bulunduğ"ı anlaşıldığından, Matbûât Kanunu'nun 35. maddesi⁵³

49 BOA, BEO, 3711 / 278257-Lef:3 / 11 Temmuz 1909.

50 *Târîh-i İslâmiyyet* üzerine kaleme alınan reddiye eserler ve yayımlanan makaleler üzerine yapılmış iki değerlendirme için bk. Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca", s. 197-213. Eserin Flemenkçe haliyle Fransızca ve Türkçe tercümelerini karşılaştıran bir değerlendirme için bk. Hülya Küçük, "Dozy'nin 'Het Islamisme' Adlı Eseri Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, 30/4 (1994): 63-89.

51 BOA, BEO, 3711 / 278257-Lef:2 / 9 Şubat 1910.

52 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 326.

53 "Memâlik-i Ecnebiyye'de ve eyâlet-i mümtâzede matbû' gazete veya resâil-i mevkûtenin Memâlik-i Osmâniyye'ye men'-i neşr ve tevzî-i Meclis-i Vükelâ'da ittihâz olunan bir karar-ı mahsusla vâkî' olur ve yalnız bir numrosu Dâhiliye Nezâreti'nden verilen bir emir üzerine men' edilebilir." Bk. "Târîh-i İslâmiyyet Eser-i Ma'hûduna Ebüzziya Tevfik Efendi'nin Yazdıkları Takriz Hakkında Tedkikât", *Sırât-ı Müstakîm*, 5/79 (1325): 11.

ile Matbaalar Kanunu'nun 7. maddesi⁵⁴ hükümlerine dayanılarak yasaklanmasına karar vermiştir.⁵⁵ Meclis-i Vükelâ tarafından alınan bu karar, uygulanmak üzere 28 Şubat 1910 tarihinde Dâhiliye Nezâretine havale edilmiş⁵⁶, 6 Mart 1910 tarihinde de *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁷

Abdullah Cevdet, *Târih-i İslâmiyyet*'in yayımlanması üzerine birçok mektup aldıklarını ve her bir mektuba cevap vermek mümkün olmakla beraber, eserin şiddetli eleştirilere mâruz kaldığı bir sırada *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'da kendisini savunan Ebüzziya Tevfik Bey'in yazısını *İctihad*'da aynen yayımlayarak en uygun cevabı verdiklerini ifade etmiştir.⁵⁸ *Târih-i İslâmiyyet*'i o güne kadar yazılmış seçkin eserlerden biri olarak değerlendiren Ebüzziya Tevfik Bey, bu eseri tercüme ederek onu İslâm âlimlerinin dikkatine sunan Abdullah Cevdet'in iyiliklerle mükâfatlandırılması gerektiğini ileri sürmüştür. Hasta haline rağmen 722 sayfalık kitabı iki gecede okuduğunu iddia eden Ebüzziya Tevfik, eseri okuduktan sonra Abdullah Cevdet'le ilgili ithamların tamamen gerçek dışı olduğunu anladığını ve kendisinin bu eseri çevirmekle İslâm dünyasına büyük bir hizmette bulunduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yasaklama kararını veren Meclis-i Vükelânın dinî konuları görüşmesi ve buna ilişkin karar almasının doğru olmadığına hükmeden Ebüzziya Tevfik, sadece gazete ve risâleleri ilgilendiren Matbûât Kanunu'nun 35. maddesinin telif bir eser olan *Târih-i İslâmiyyet* için geçerli olamayacağını ileri sürmüştür.⁵⁹

Ebüzziya Tevfik, Matbûât Kanunu'nun 35. maddesi konusunda haklı görünse de, Meclis-i Vükelânın yasaklama kararının sadece Matbûât Kanunu'nun 35. maddesine değil, aynı zamanda telif eserleri de kapsayan Matbaalar Kanunu'nun 7. maddesine de dayandırıldığı unutulmamalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu ve bütün İslâm ülkelerinde dinin yeniden yorumlanması konusunda faaliyette bulunan ve bu amaçla *Târih-i İslâmiyyet*'in elinde

54 Gazete ve risâlelerle ilgili hükümleri içeren Matbûât Kanunu'nun 35. maddesinin, kitap veya telif eserlerle ilgili eksik kalan yönünü Matbaalar Kanunu tamamlamaktadır. Zira bu kanunun kütüb ve resâil-i gayr-ı mevkûteye dair olan ikinci faslının 7. maddesi şöyledir: "Matbûât kanununda cerâim-i matbûât hakkında münderic ahkâm-ı cezâiyye kütüb ve resâille vâkî olan neşriyyâta dahi şâmilirdir." Bk. "Târih-i İslâmiyyet Eser-i Ma'hûduna", s. 11.

55 BOA, MV, 137 / 17 Şubat 1910.

56 BOA, BEO, 3711 / 278257-Lef:1 / 28 Şubat 1910.

57 Bk. "Mevâd-ı Umûmiyye", *Takvîm-i Vekâyi*, 472 (1328/1325): 1.

58 Abdullah Cevdet, "Târih-i İslâmiyyet", *İctihad*, 3/47 (1328): 1103.

59 Ebüzziya Tevfik, "Târih-i İslâmiyyet", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 267 (1910): 1-2. Bu yazı, *İctihad* dergisinde aynen yayımlanmıştır. Bk. Ebüzziya Tevfik, "Târih-i İslâmiyyet", *İctihad*, 3/47 (1328): 1103-8.

kalan nüshalarını da Rusya'da yaşayan Müslümanlara gönderen⁶⁰ Abdullah Cevdet, muhafazakâr çevrelerden beklenmedik boyutta tepki almakla birlikte, bu olay ona biyolojik materyalist çevrelerde tekrar popülerlik kazandırmıştır. Ayrıca dine yönelik eleştiri yazılarından ötürü *İctihad* dergisi kapatılmış ve *İştihad*, *İşhad*, *Cehd*, *Âlem-i Sanayi ve Ticaret* gibi çeşitli isimlerle yayın hayatını sürdürmek zorunda kalmıştır.⁶¹

“Neşriyât-ı garazkârâne ve bî-edebânesiyle iştihâr ve bütün ehl-i İslâm'ın hissiyât-ı dîniyyelerini tehyîc eden” *İctihad* dergisinin yayın faaliyetlerine son vermek için Meşihat'ın girişimleri sonucunda Sadâret Makamı, Harbiye, Dâhiliye ve Adliye nezâretleri arasında bir yazışma süreci daha başlatılmıştır.⁶² Meclis-i Vükelâ yaptığı incelemede, *Cehd* ve *İctihad* adlarıyla yayın faaliyetini sürdüren derginin daha önceden kapatılmış olduğunu; ancak bu derginin *İşhad* adıyla yayın hayatını sürdürdüğünü, fakat onun da Meclis-i Vükelâ toplantısından bir süre önce Matbûât İdaresi tarafından kapatıldığını tespit etmiştir. Bu incelemeye bağlı olarak Meclis-i Vükelâ, söz konusu yayınlarından dolayı Abdullah Cevdet ve dergi yazarları hakkında yasal takibatin başlatılması gerektiği yönünde bir karar almıştır.⁶³ İlgili karar, Sadâret tarafından Meşihat'a, Harbiye, Dâhiliye ve Adliye nezâretlerine bildirilmiş⁶⁴; Harbiye Nezâreti'nin girişimiyle derginin kapatılması, Abdullah Cevdet ve dergi yazarlarına gerekli tebligat yapılarak derginin tekrar yayımlanmasının önüne geçilmesi sağlanmıştır.⁶⁵

12 Şubat 1915 (30 Kânûn-ı Sâni 1330) tarihli 127 no'lu *İctihad* dergisiyle yayın hayatına ara vermiş olan Abdullah Cevdet, 1 Teşrin-i Sâni 1918'de 128 no'lu *İştihad* dergisiyle tekrar yayın faaliyetlerine başlamıştır. Mütareke döneminde, özellikle iktidarda yer alan Hürriyet ve İtilâf Fırkası yöneticilerinin tercihlerine paralel görüşleri savunan Abdullah Cevdet, bu sayede Sıhhiyye Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'ne atanmıştır. Fakat bir süre sonra yöneticilerle arası bozulan Abdullah Cevdet, dinî çevrelerin de baskısı sonucunda görevinden ayrılmıştır. Bu arada *İctihad*'ı çıkarmaya devam eden Abdullah Cevdet, Mütareke döneminin sonlarına doğru pasifist (barış yanlısı) eğilimlerinin bir sonucu olarak Bahâilik adı altında yeni bir dünya dininin gerekliliğini savunmaya başlamıştır.⁶⁶

60 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 140.

61 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 292 ve 327'den derlenmiştir.

62 BOA, BEO, 4218 / 316347-Lef: 3 / 14 Eylül 1913.

63 BOA, MV, 180 / 1 Ekim 1913. Dergilerin ta'til tarihleri için ayrıca bk. BOA, BEO, 4218 / 316347-Lef:4 / t.y.

64 BOA, BEO, 4218 / 316347-Lef:1 / 2 Ekim 1913.

65 BOA, BEO, 4218 / 316347-Lef:2 / 16 Ekim 1913.

66 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 296-301. “Bahâilik bir din-i merhamet ve muhabbet-dir” söylemini savunan Abdullah Cevdet'in bu dinle ilgili düşünceleri için ayrıca bk. Abdullah Cevdet, “Mezheb-i Bahâullah-Din-i Ümem”, *İctihad*, 144 (1922): 3015-7.

Hayatının son senelerinde kendisini tamamen birkaç yüz sayı satabilen dergisini çıkarmaya ve Gustave Le Bon'un fikirlerini Türk kamuoyunda tanıtmaya adan Abdullah Cevdet, 29 Kasım 1932 tarihinde vefat edince *İctihad* dergisi de 358. sayısıyla yayın hayatına veda etmiştir.⁶⁷

---

67 Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür*, s. 394. Ayrıca bk. "Abdullah Cevdet'e ve İctihad'a Fatih", *İctihad*, 358 (1932): 5863.